

СПИСОК ТОДОРА ВРАЧАНСЬКОГО КАТЕХІЗИЧНИХ ПОВЧАНЬ ФЕОДОРА СТУДИТА У РУКОПИСНІЙ ЗБІРЦІ № 338 (НБКМ¹, СОФІЯ)

LIST OF TODOR VRACHANSKY'S CATECHETICAL TEACHINGS OF THEODORE THE STUDITE IN MANUSCRIPT COLLECTION NO. 338 (NBKM, SOFIA)

Стоянова Д.Ф.,

orcid.org/0000-0001-9741-2519

кандидат філологічних наук,

доцент кафедри прикладної лінгвістики

Одеського національного університету імені І.І. Мечникова

Статтю присвячено дослідженню поширення та побутування Катехізичних повчань Феодора Студита у болгарській рукописній традиції XVIII ст. Катехізичні повчання Феодора Студита – це практичні настанови монахам щодо здійснення чернечого служіння та ведення духовної боротьби з гріховною плоттю, які були укладені у «Великий» та «Малий збірник». Проповіді Феодора Студита для монахів були популярними серед слов'ян і не втрачали своєї популярності протягом століть. Науці відомий факт, що у 1676 р. у Венеції опубліковано книгу новогрецькою мовою «Κατηχητικόν», яка містила переважно повчальні слова МК. Дослідження опирається на результати попередніх праць, за якими саме це видання у XVIII в. двічі було перекладено болгарським перекладачем, письменником та проповідником Йосифом Брадатим. Один з його перекладів є більш повним і точніше відтворює зміст оригіналу, інший – скороченим та спрощеним. Автограф першого перекладу збережений і представлений рукописом НБКМ (Національною бібліотекою Св.св.Кирила та Мефодія) № 1058, автограф другого – ще не відкрито, переклад міститься у декількох списках (анонімному – НБКМ № 1059 та списку Тодора Врачанського – НБКМ № 1062). Метою розвідки є визначення корпусу рукописів, що містять списки катехізичні повчання Феодора Студита, виконані послідовниками Йосифа Брадатого, та з'ясування їхньої приналежності до групи списків першого чи другого перекладу. Встановлено, що список проповідей Феодора Студита НБКМ № 338, здійснений Тодором Врачанським у 1789 р., відображає другий переклад Й.Брадатого. Визначено особливості складу списку, який зіставлено з іншими відомими списками; описано основні текстологічні та мовні особливості списку НБКМ № 338. Точність списків Тодора Врачанського може сприяти реконструюванню не відкритого нині автографу Й. Брадатого, однак для встановлення його мовних особливостей необхідний ретельний всебічний аналіз усіх списків другого перекладу.

Ключові слова: Тодор Врачанський, Катехізичні повчання, Феодор Студит, рукопис № 338, Національна бібліотека Св.св.Кирила та Мефодія, автограф, список.

The article is devoted to the study of the dissemination of the Catechetical Homilies written by the Theodore the Studite in the Bulgarian manuscript tradition of the 18th century. Catechetical Homilies of Theodore the Studite are practical instructions for monks on performing monastic service and waging spiritual warfare against sinful flesh, compiled into the Large (LC) and Small Collections (SC) of the Catechetical Homilies. Theodore the Studite's sermons for monks were popular among the Slavs and retained their relevance over the centuries. It is known to science that in 1676 in Venice was published a book in Modern Greek titled *Κατηχητικόν*, which primarily contained Catechetical Homilies from the SC. The study builds upon previous research showing that this edition was translated twice in the 18th century by the Bulgarian translator, writer, and preacher Josif Bradati. One of his translations is more complete and accurately reflects the content of the original, while the other is abridged and simplified. The autograph of the first translation is represented by manuscript No. 1058 (National Library "St. St. Cyril and Methodius", Sofia). The autograph of the second translation has not yet been discovered; the translation exists in several copies (an anonymous copy – MS No. 1059, and the copy by Todor Vrachanski – MS No. 1062, National Library, Sofia). The aim of the study is to identify the corpus of manuscripts containing copies of Theodore the Studite's Catechetical Homilies made by Josif Bradati's followers and to determine their affiliation with either the first or second translation group. It is proved that the Theodore the Studite's sermons in MS No. 338, National Library, Sofia which was copied by Todor Vrachanski in 1789, reflects Josif Bradati's second translation. The composition of the collection is analyzed and compared with other known copies; the primary textological and linguistic features of manuscript MS. No. 338 National Library, Sofia are described. The accuracy of Todor Vrachanski's copies may contribute to the reconstruction of Josif Bradati's currently undiscovered autograph. However, a thorough and comprehensive analysis of all copies of the second translation is necessary to determine its linguistic features.

Key words: Todor Vrachanski, Catechetical Homilies, Theodore the Studite, MS No. 338, National Library "St. St. Cyril and Methodius", Sofia, autograph, copy.

Постановка проблеми. Дослідженню життєвої та творчої біографії Феодора Студита (759–826) – візантійського монаха, аскета, натхненного проповідника, активного церковного діяча з непохитною позицією та стійкими

принципами, теолога та видатного письменника – присвячували свої роботи чимало вчених, серед яких Бачев Д., Гроссу М., Галазда Д., Дімітрова А. Доброклонский В., Іщенко Д. С., Повић Р. В., Leroy J., Pratsch Th., Shevchenko I. Один

¹ НБКМ – Національна бібліотека імені Св.св. Кирила та Мефодія в Софії, Болгарія.

із Великих отців Церкви у добу Середньовіччя, захисник православної віри, палкий борець з ересю та іконоборством, Феодор Студит увійшов в історію своєї епохи і як реформатор чернечого життя. Будучи засновником та ігуменом монастиря «Студіон» у Константинополі, він укладає монастирський устав, за яким закріпилася назва «Студійський», – ряд правил та вказівок, що регулюють соціальні на матеріальні відносини між монахами, а також порядок здійснення богослужіння у святих обителях, який було сприйнято на Святій горі, Південній Італії та серед слов'янських народів, зокрема на Русі [7, с. 512]. Серед багатой та різноманітної у тематично-жанровому плані творчій спадщини талановитого майстра слова, яка представлена богословськими, екзегетичними, аскетичними, гімнічними, полемічними, епістолярними та іншими творами, особливе місце посідають два збірники духовних настанов, адресованих монахам, відомих під назвою «Великий збірник повчань» («Великий катехізис», ВК) та «Малий збірник повчань» («Малий катехізис», МК) [6; 16, с. 28]. Зміст проповідей в обох катехізисах мало відрізнявся між собою, повчальні слова в них мали на меті дати ченцям конкретні вказівки щодо достойного здійснення чернечого служіння та ведення духовної боротьби з гріховною плоттю. Відмінності між збірниками стосуються в основному їхнього складу. Так, до ВК входять 3 окремі книги, а до МК – 134 проповіді [5; 6]. Як і у Візантії, так і на слов'янському православному ареалі у ранню добу більшої популярності набув МК [6]. Д. С. Іщенко здійснено широкий та детальний огляд корпусу рукописів слов'янських та неслов'янських бібліотек, які містять слов'янські списки ВК та МК різного датування, від XIII до XVII ст. Однак поширення катехізичних повчань Феодора Студита у пізній рукописній традиції XVIII ст., зосібна на болгарському ґрунті, ще не отримало повного та всебічного висвітлення. Г. Петков зазначає, що в Болгарії проповіді богослова активно розповсюджуються під час турецького поневолення, однак ніяких конкретних доказів не подається [14, с. 506]. Тож будь-яке дослідження, спрямоване на з'ясування особливостей побутування творів Феодора Студита у болгарській літературі XVIII ст., є не лише актуальним, але й необхідним.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У болгаристичній науці не так багато студій, зосереджених на дослідженні проблеми поширення творів Феодора Студита у Болгарії у XVIII ст. та їх мовно-текстологічного аналізу. З цієї точки зору однією з найважливіших є робота Д. Петканової

«Из гръцко-българските книжовни отношения през XVII–XVIII в.», в якій вона встановлює, що розвиток книгодрукування сприяв відродженню інтересу болгарських книжників XVIII ст. до творів класичної візантійської літератури. Так, підготовлену до друку і опубліковану у Венеції у 1676 р. видавцем Ніколаосом Глікисом книгу «Κατηχητικον», написаною новогрецькою мовою, у XVIII ст. було перекладено видатним болгарським книжником, оратором, народним учителем і засновником літературної школи у Рилському монастирі Йосифом Брадатим. Книга містила 95 повчань Теодора Студита, його заповіт монахам та передмову видавця [13, с. 134–138]. На думку Д. Петканової, Й. Брадатий двічі здійснює переклад цього видання: один з перекладів є повнішим, точнішим, ближчим до грецького оригіналу, аніж другий, який скоріше схожий на скорочений, спрощений, стислий переказ вихідного тексту. Автограф першого (характеристики «перший» і «другий» вживаються умовно, адже невідомо, який з перекладів є більш раннім) перекладу збережено – це рукопис № 1058 з рукописної колекції Софійської національної бібліотеки імені Св. св. Кирила та Мефодія (далі НБКМ). Пам'ятка недатована, пошкоджена, не має кінця, окрім проповідей Феодора Студита, містить інші твори [17, с. 327–333]. Д. Петканова вважає, що автограф другого, скороченого, перекладу Й. Брадатого також дійшов до наших днів і представлений рукописом № 1059, НБКМ. Однак пильна робота над пам'яткою підказує, що такий висновок не є точним: НБКМ № 1059 є, власне, списком, копією перекладу Й. Брадатого, здійсненою рукою невідомого переписувача, який проте без змін відтворює приписку самого перекладача: арк. 1766 «писак азъ ѿвсифъ въ лѣто 4911м [1740] м(с)ца февруаріа 8 оу село...» [17, с. 333–336]. В описі рукописів також зазначається, що це «дамаскин Й. Брадатого» [17, с. 333], але в описі рукопису дигітальної бібліотеки такої характеристики вже не подається. Тож завдяки запису анонімного копіста легко встановлюється рік здійснення другого перекладу – 1740.

Послідовність розміщення проповідей в обох перекладах відповідає венеціанському виданню «Κατηχητικον», але їх нумерація книжниками не записується [13, с. 135]. Переклади починаються не з самого початку книги, а з 41 повчального слова – про митаря та фарисея. Д. Петканова у НБКМ № 1058 нараховує 32 повчальних слова Феодора Студита із загальної кількості 95, однак нами було виявлено, що їх у рукописі 33: повчання на Вознесіння, порушуючи послі-

довність, розміщується перед усім комплексом проповідей візантійського оратора. У другому варіанті книга перекладена до кінця – з 41-го до 95-го повчального слова з пропуском декількох з них [13, с. 135]. Такий висновок впливає не лише на основі роботи зі списком НБКМ № 1059. Оскільки у рукописі втрачено перших 26 аркушів, достеменно не можна сказати, які саме повчання на них розміщувалися. Інший список проповідей Теодора Студита, виконаний згідно з припискою монахом Тодором Врачанським у 1789 р., НБКМ № 1062 [17, с. 349–353], який дуже близький до НБКМ № 1059, містить 13 відсутніх в останньому НБКМ № 1059 повчальних слів [13, с. 135]. Зауважимо, що у списку Тодора Врачанського 1789 р. не збережено 12 кінцевих повчань, які однак містяться в НБКМ № 1059. Як бачимо, два рукописи НБКМ № 1059 1740 р. та НБКМ № 1062 1789 р., доповнюючи один одного, дають змогу реконструювати склад другого перекладу – 45 повчальних слів Феодора Студита.

Найвні також наукові розвідки, в яких розглядається Одеський список повчань Теодора Студита, що входить до складу рукопису № 1/154 (38/64) 1757 р. рукописного зібрання Одеської національної наукової бібліотеки [12, с. 103–113]. Окрім аналізу мовних особливостей списку [19; 20; 21; 22], у них сформульовано декілька важливих спостережень: по-перше, до Одеського списку входять переважно проповіді МК, по-друге, список пов'язаний з перекладом Й. Брадатого і відображає його більш повний, точніший, варіант; по-третє між списком № 1/154 та автографом НБКМ № 1058 зафіксовано суттєві текстологічні розбіжності, витоки яких ще не визначено [18].

Саме факт існування значних текстологічних різниця між автографом Й. Брадатого НБКМ № 1058 та Одеським списком № 1/154 викликає необхідність пошуку серед літературної продукції XVIII ст., насамперед серед доробку послідовників Й. Брадатого, писемних пам'яток, які містять один з його перекладів повчань Теодора Студита. Подальша робота передбачає зіставлення відкритих списків з автографом перекладача (для списків «першого» перекладу) й між собою (для списків «другого» перекладу) та можливу ідентифікацію тексту, репрезентованого в Одеському списку.

У результаті ретельної перевірки рукописного надбання представників Рильського скрипторського осередку виявлено, що повчання Феодора Студита, окрім вже згаданих (анонімний список НБКМ № 1059 від 1970 р.; список Тодора Врачанського НБКМ № 1062 від 1789 р., Одеський

список № 1/154 (38/64) від 1757 р.), містяться у таких рукописах: НБКМ № 324, НБКМ № 338, НБКМ № 689, НБКМ № 1061, НБКМ № 1063. Переважна більшість списків належать Тодору Врачанському і лише НБКМ № 689 – переписувачу Янкулу.

Постановка завдання. Мета даного дослідження полягає у тому, щоб визначити, до групи списків якого з перекладів – першого (точнішого) чи другого (скороченого та спрощеного) – належить список Тодора Врачанського НБКМ № 338 та схарактеризувати основні мовно-текстологічні особливості, які відрізняють його від інших списків або автографа.

Виклад основного матеріалу. Тодор Врачанський – книжник, переписувач, учень Йосифа Брадатого, який славиться своєю працелюбністю, старанністю та надзвичайною продуктивністю. Значну частину свого життя провів у м. Враца, де працював священником, а свої рукописи підписував як піп Тодор з Враци. У другій половині свого життєвого шляху він постригся у монахи в Рильському монастирі та прийняв нове духовне ім'я Теофан Рильський, про що свідчить одна з його приписок від 1772 року [23, с. 513]. Довгий час вважалося, що Тодор Врачанський та Теофан Рильський – це різні люди, аж допоки Б.Райков не спростував цю думку і не довів протилежне [15]. З 1775 р. він збирав пожертви для Рильського монастиря у м. Пазарджик. Тодор Врачанський залишив у спадок наступним поколінням велику кількість власноруч написаних рукописів. У близько 20 його рукописах книжник у приписках зазначає своє ім'я. Це його автографи. Однак відомі рукописи, палеографічні та кодикологічні особливості яких вказують на Тодора Врачанського, хоч вони і не містять приписок, які ідентифікують його особу. Піп Тодор з Враци (Теофан Рильський) впродовж всієї діяльності переписував насамперед твори, переклади та компіляції свого вчителя Й. Брадатого.

Рукопис НБКМ № 338 вражає своїм розміром та обсягом. На майже 600 сторінках дрібним, наближеним до скоропису півуставом написано понад 120 повчальних слів, проповідей, житій тощо [24, с. 346–353]. Пам'ятка зберігає оригінальну пагінацію. Кілька десятків аркушів, зокрема останні, втрачено. Вцілілі в кінці рукопису аркуші пошкоджені, їхній текст прочитується лише частково. Згідно з припискою, цю величезну збірку завершено у 1761 р. У записі книжника, окрім року укладання рукопису, подається й інша важлива культурно-історична інформація: ім'я перекладача, з роботи якого робиться

список, де і коли (що можна зрозуміти з вказаного імені тогочасного Владика) він працював, мова, з якої перекладав. І хоч окремі фрагменти приписки неможливо прочитати, проте емоційність, щирість та безпосередність, якими вона пронизана, відчувуються дуже чітко. Автор запису виражає своє богобоязне, відповідальне, сповнене благоговіння перед Творцем, ставлення до цього нелегкого труда: «(Отъ гр)чьски извотъ написахъ ѿ дховника иисифа ѿ монастырьъ [...] ки: при вл(д)ка Теофила и патрона попа кр(с)кя. (Попъ) Феодоръ ѿ Враца. Много трудъ положихъ ради сию (книгу) догде ю писахъ и ѿ много изводе приложихъ тлъкувание... и... житиа стѣимъ мучеником и преподобнимъ, малимъ...и великимъ празником. бѣродични и стѣимъ: токмо...блѣгословите а не клънете. понеже не писахмѣ ѿ много книго...много усръдие и ревность; ꙗзѣо – ꙗуѣа.... ить мои родители ...драгана и чада».

На сторінках рукопису знаходимо також чимало пізніших приписок, які повідомляють про подальше місцезнаходження пам'ятки та її міграцію з села в село, з монастиря у монастир

[24, с. 353].

У НБКМ № 338 представлені лише декілька повчань Феодора Студита, які розміщені у фінальній частині рукопису. Але оскільки кінцеві аркуші втрачено чи пошкоджено, можна припустити, що не всі його проповіді збереглися. Катехізичні повчання починаються з неділі митаря і фарисея, що, як вже згадувалося, було характерним для обох перекладів Й. Брадатого, і продовжуються до проповіді у середу першого тижня Великого посту. Однак вона не збереглася повністю, її текст доходить до кінця сторінки, а вже на наступному аркуші розміщується уривок іншого повчального слова. На тому ж аркуші викладено проповідь «Въ среду средопосною неделю», а за нею – «Въ петок средопосною неделю», основна і завершальна частини якої теж втрачені. Через серйозні пошкодження сторінок останніх двох повчань Феодора Студита пагінації не видно. Найімовірніше між проповіддю у середу першого тижня Великого посту та уривком останньої («Въ петок средопосною неделю») містилися інші, яким не пощастило дійти до наших днів.

Перший переклад	
НБКМ № 1058, Йосиф Брадатий	Одеський анонімний список № 1/154 (38/64), 1757 р.
Сꙋглашение преподобнаго и бѣгоснаго ꙗца нашего Феодора Студита ради мирѣяне написа(х) го ѿ митара и фарисея дрѣжитъ до васе стѣи	Слово прѣбнагѣ и бѣгоснаго оца нашего Феодора Студита въ нѣдлю митара и фарисеа како подобаетъ совершати бж(с)твѣни заповеди и праведное прещеніе въ небрежении и ва лености живущимъ
...203а Моисевъ / заповѣдъ ѿбиваетъ ѿ оу/ биство еѣ(г)лие повѣле/ ваеть не разгневати се на/ некого аще и многу буде/ ть ти сагрешилъ да не вбе/ съчаствуемъ едины друга(го) // 203б нъ тъкмо на врага вьсегда да се гневаемъ до живота/ своего. Паки законъ повѣле/ ваеть да не сатвориме блудъ/ хъ рече аще кои погледнетъ/ на жену сасъ лукаво поми/ шление аще и с тело не сатво/ рѣ блудъ свою душу wskврѣ/ етъ паки законъ повѣле/ваеть да се не клъ- нема на лъ/жу хъ глаголетъ ни на лъжу/ ни на правду не клети се тои/ законъ повѣлеватъ да любви/ ме кои на(с) любить х(с)ъ рече/ любите враги ваши кои ми/ слать вамъ зло и посаждаютъ вамъ/ и мръзатъ на всъ и васака сла оуко/ ризна рекутъ вамъ ви же да се/ молитѣ раде нѣхно спасение / видите ли благо- словени // 204а хрѣстіане колико далеко/ етъ стари законъ ѿ новою/ благодети. Стари законъ/ ѿбиваетъ ѿ вѣлики и дебелѣ/ греховѣ. Еѣ(г)лие и ѿ мали и ть/ нъки вѣщи ѿбиваетъ і изько/ реневаеть понеже ѿ мали вѣщи/ зачинаетъ се и бивають вѣ/ лики греховѣ. Того ради ѿсека/ етъ мали вѣщи ѿ ср(д)ца наша да се не зачинають вѣлики злоби/ Нъ чудимо се что да реку/ и что да ѿвѣщаю въ тѣа наша/ времена и лита какови / станаха православни хрѣсти/яне егда се крѣстѣиха васи/ зли вѣщи ѿрекоха се и потапъ/ каха ги/ и поплуха ги потомъ които вѣщи ѿрекоха се и поплуха ги/ паки звѣратѣиха се и оуко/ ризни вѣщи приеха ги и всъ//204б любѣиха ги како да ги наре/чемъ хрѣстіане православни/ или да ги наречемъ конечно/ неверъни ни по старому зако/на живутъ ни по еѣ(г)ельское бла(го)/детию нъ провождаютъ житие/ яко езици невѣрѣ/ни...	...183а Моисевъ законъ/ ѿбиваетъ ѿ убивство еѣ(г)лие по/вѣлѣваеть не токмо не оубити / но ниже да се разгне- ваемъ на (не)кого/ аще и многу будетъ намъ согрешѣ(л)/ и да не вбезчастимъ друг друга/ но токмо на врага да са гневаема/ вьсегда до живота своего. Паки/ законъ повѣлеватъ да не сотворимъ/ блудъ хр(с)тосъ и зреніе ѿсекаеть/ рече возревѣи на жену с похотию/ аще и сос тело не сотворитъ блудъ/ но с помишленіе wskвернилъ етъ/ душу свою паки законъ повелѣ/ваеть не клети са на лжу хр(с)тосъ же/ глаголетъ не клети се ни на правду // 183б тои же законъ повѣлеватъ да лю/бима любещѣихъ насъ хр(с)тосъ глѣтъ/ любѣитѣ враги ваша кои мислатъ/ вамъ злѣ и посаждаютъ вам и ме/рзутъ на васъ и всака сла и оукоризна/ рекутъ вам а вие да се молитѣ ради/ нѣхно душевное спасеніе видите ли/ оцы и братѣа колико да займст/ вуютъ стари законъ ѿ новою/ блг(д) ть. Стари законъ ѿбиваетъ ѿ ве/ лики и дебелѣ грехове. Еѣ(г)лие не то/ кмо ѿ грѣх ѿбиваетъ но и танки/ и мали вѣщи ѿбиваетъ и изькорене/ ваеть понеже ѿ мали вѣщи зачина/ ют са и совершаютьсѣ велики/ грѣхове. Того ради ѿсекаеть мали/ вѣщи ѿ ср(д)ца наша. Оцы и бра- тѣа/ наша чудимсѣ что да реку/ и что/ да ѿвѣщаю ва тѣа наша лѣта и в/ ремана како да нареку иноческаго / чина да ги нареку мирѣане или/ иноци излагахмѣ прѣ(д) бѣа и реко/ хме глѣ ѿрицаемсѣ мирски вѣщи// 184а Потомъ паки мирски вѣщи любима/ да ги наречемъ конечно мирѣане/ да ги нареку иноци не творють по ино/ческому оуставу ни по старому за/кону творють ни по еѣ(г) оскому пове/ лѣнію жителствуютъ но прово/ждаема дны наши якоже язѣ/чници и невѣрѣни...

Зауважимо також, що у рукописі наявна проповідь Іоанна Златоуста на День Святого Воскресіння, яка традиційно входила як до ВК, так і до МК [6; 19]. Вона розміщується перед зафіксованими словами Феодора Студита і відокремлюється від них 2 іншими повчаннями.

Зіставивши рукопис НБКМ № 338 з НБКМ № 1058, Одеським списком № 1/154 (перший переклад Й. Брадатого) та з НБКМ № 1062 (другий переклад), було з'ясовано, що він відображає другий, скорочений та спрощений, переклад Й. Брадатого. На прикладі пасажу з проповіді «Про митаря та фарисея» порівняймо².

Отож, рукописи НБКМ № 338 від 1761 р. та НБКМ № 1062 від 1789 р. є списками другого Йосифового перекладу, при чому у хронологічному плані НБКМ № 338 ближчий до перекладу, здійсненого, згідно з припискою у 1740 р.

Зіставлення складу обох списків (див. нижче таблицю) дає можливість припустити, що між збереженими уривками втрачених повчань Теодора Студита у НБКМ № 338 містилися 10 інших, представлених у списку НБКМ № 1062, а саме: Въ петокъ а седмица; въ неделю пръва стѣго поста; въ среду в ю неделю; въ петокъ в неделя; въ неделю в ю; въ среду г ю неделю; въ петокъ г неделю w въздръжаніе и ради добродетель; въ неделю г ю; на память сті м мченикъ; на блговещение прѣстеи бци.

Слово на Святе Христове Воскресіння у списку НБКМ № 1062, як і в НБКМ № 338, передує циклу проповідей Феодора Студита, що може

свідчити про використання книжником одного і того ж антиграфа. У списку НБКМ № 1059, можливо, найближчого до не відкритого нині автографа Й. Брадатого, це повчальне слово стоїть між проповідями на Страсну П'ятницю та П'ятдесятницю, що не зовсім точно відповідає послідовності повчань у виданні Глікиса і не узгоджується з церковним календарем, однак все-таки ближче до початкового варіанту, ніж у списках Феодора Врачанського.

Здійснене зіставлення списків показує, що незважаючи на майже тридцятирічний інтервал між їх створенням, відмінностей фіксується небагато, що є не тільки цікавим, але й неочікуваним явищем для пізньої рукописної традиції. Як відомо, твори болгарського Середньовіччя та Проторенесансу характеризуються як «відкриті», «незамкнені», адже могли змінюватися, виправлятися і дороблятися книжниками на різних рівнях (як тестовому, так і мовному) не тільки на конкретному часовому зрізі, а й у віках, з покоління в покоління, перетворюючи їхнє існування на своєрідний динамічний процес, завдяки чому вони розвиваються, прогресують і живуть [1, с. 22]. Особливості роботи Тодора Врачанського у підготовці списків характеризують його як точного, прецизного переписувача, який проте не усвідомлював себе як співавтор чи редактор тексту, з яким він працював. З іншого боку, списки книжника можуть дати досить чітке і правдиве уяв-

Другий переклад	
НБКМ № 338, 1761 р. Тодор Врачанський	НБКМ № 1062, 1789 р. Теофан Рильський
Неделю митара и фарисея: поучение. Слово стго преподобнаго вца нашего Фев(д)ра Студита: Слово на простомъ езикомъ ѿ гръчьски изводъ	Въ неделю митара и фарисея: поучение сло(в) стѣго и преподобнаго вца нашего Фев(д)ора Студита на простомъ езикомъ ѿ гръчьски изводъ
...583а Въ старимъ законъ речено/ естъ да не убиеш и прелюбодеиство да не сътвориши да не/ украдеш да не лъжеш нъ нови законъ стое еу(г)лие по/ тьньки вещи казуеть не тькмо да не убиеме нъ ни да се/ разгневаемъ на некоего или да укоримъ некоего тькмо на/ врага да се гневаем и да го безъчаствуем и всьгда да/ имаме ненависть на врага паки законъ повелеваеть блудъ/ не творити хс рече аще кои възреть на жену съ(с) лукавство блудникъ нарицает се с тело не е сътворилъ дша естъ/ wskврньилъ паки законъ повелеваеть да не кльнеш се нъ/ лъжу ни на правду стари законъ повелеваеть да любиши които та любать да ненавидиши които та ненавидать/ хс повелеваеть и рече любите враги ваши добро творите // 583б ненавидещи васъ и които кльнуть васъ молит се за/ них видите ли колико далеко стоить стари законъ ѿ нова блгодать сиречь еу(г)лие стари законъ ѿ грехъ ѿбиваеть/ хс искореневаеть ѿгде се грехи раждають...	...199б Въ стари законъ речено естъ да не уби/ еши и прелюбодеиство да не сътвориши да не/ украднеш да не лъжеш нъ нови законъ/ стое еу(г)лие по/ тьньки вещи казуеть/ нъ ни да се разгневаемъ на некоего или да/ укоримъ кого тькмо на врага да се гневаемъ/ 200а и да го безъчаствуемъ и всьгда/ да имаме ненависть на врага паки зако/ нъ повелеваеть блудъ не творити хс рече/ аще кои възреть на жену съ(с) лукавство блу/ дникъ нарицает се с тело несть сътвори/ ль дша естъ wskврньилъ паки законъ/ повелеваеть да не кльнеш се на лъжу и/ ли на правду стари законъ повелеваеть/ да любиши които та любать да ненави/ диши които та ненавидають хс повеле/ ваеть и рече любите враги ваша добро/ творите ненавидещи васъ и които кл/ нуть васъ молит се за них видите ли/ колико далеко стоить стари законъ ѿ нова блгодать сиречь еу(г)лие стари/ законъ ѿ грехъ ѿбиваеть хс скорене/ ваеть ѿгде се грехи раждають...

² Текст подаємо згідно з оригіналом. Вносні літери вносимо в рядок у дужках. Титла не розкриваємо.

лення про текстове наповнення антиграфа, яким він послуговувався.

Текстологічні різничитання між списками НБКМ № 338 та НБКМ № 1062 дрібні та несуттєві, що зводяться здебільшого до додавання окремих слів, словосполучень, фраз у списку у 1789 р. Деякі з таких доповнень демонструють глибоку пошану книжника до Творця, його благоговіння перед Ним, визнання верховенства Його волі та могутності, наприклад: № 338 *тому подобаєть чьсть и похвала* – № 1062 *тому подобаєть вьсака слава чьсть и поклонение и похвала* (2)³; *наследуите уготовано вамь цр(с)тво – наследуите уготовано вамь цр(с)тво нб(с)ное* (3); *и егда прилучить се да wskверниме крѣщение съ(с) грехъ – и егда се прилучить да wskверниме стѣе крѣщение съ(с) некои грехъ* (4). Окрім того, у НБКМ № 1062 після кожного заголовка до проповіді книжник додає звернення до Всевишнього «*Г҃че бл҃гослови прочести*», розуміючи, що без Його благословення така навіть звична для монастирсько-церковного люду дія як читання проповіді не може бути здійснена достойно. Деякі додавання книжника продиктовані його прагненням конкретизувати, уточнити зміст висловлювання: *и да творать како имь повелить – и да творать како имь повелить господинь* (6) *егда намь врагъ на умь нашъ некое зло принесетъ да не приімаемъ – егда намь врагъ на умь нашъ некое зло принесетъ да*

неімаемъ его (6). У пасажі, в якому наводиться для ілюстрації думки приклад про худобину, яка впала у яму і яку добрий господар обов'язково пожалів би, Тодор Врачанський для логічного завершення речення додає «і дістав би [її, худобину]» *не ли би го пожалиль – не ли би го пожалиль и ївдилъ* (5). У наступних двох випадках переписувач не додає лексичні елементи, а навпаки уникає уживання конкретної лексики – «вино». Напевне, на думку Тодора Врачанського, істинним віруючим варто про надлишкове споживання вина соромно навіть і згадувати, порівняймо. *Сѣбѣядение и много вино питие – wбѣядение и много питие* (2) *како страшно ядутъ и вино пиятъ – како страшно ядутъ и пиятъ* (3). Подібна зміна має системний характер, адже відбувається у всіх подібних контекстах. Книжник може вдаватися до скорочень, аби уникнути дублювання інформації: *нестъ достоянь вьсего поста да узимаєть анафора и причещение да не узимаєть на вьскрсьение – нестъ достоянь вьсего поста да узимаєть анафора или причещение* (6). Іноді допускаються помилкові випадкові пропуски: *ев(г)лие по тѣнки вещи казуєть не тѣкмо да не убиеме нъ ни да се разгневаемъ – ев(г)лие по тѣнки вещи казуєть нъ ни да се разгневаемъ* (1).

Мовні особливості Тодора Врачанського вичерпно описані у роботах М. Дімітрової та В. Гешева, які проаналізовано з урахуванням спе-

	НБКМ № 338, 1761 р. Феодор Врачанський	НБКМ № 1062, 1789 р. Теофан Рильський
1	5766. ¹ Преподобнаго и бгноснаго вѣца нашего Ѡвдора Студита. Предисловие. Иже въ сѣти вѣца нашего Иванны златоустаго. Въ стую и великою неделю пасхи.	1956–1976. Преподобнаго и бгноснаго вѣца нашего Ѡв(д)ора Студита. Предисловие. Иже въ сѣти вѣца нашегw Иванны Златоустаго. Въ стую и великою неделю Пасху.
2	5836 Неделю митара и фарисея: поучение. Слово ст҃го преподобнаго вѣца нашего Ѡв(д)ра Студита: Слово на простомъ езикомъ w грѣчьски изводъ	1996–2016 Въ неделю митара и фарисея: поучение сло(в) сѣтаго и преподобнаго вѣца нашего Ѡв(д)ора Студита на простомъ езикомъ w грѣчьски изводъ
2	584a Въ неделю блуднаго ради въздрѣжаніе и ісповедание	2016–203a Въ неделю блуднаго ради въздрѣжаніе и ісповедание
3	585a Неделю месупусною показуєть ради втораго пришьствиа г҃а нашего іса х҃а	203a–2046 Въ неделю месопусною показуєть ради второго пришествиа г҃а нашего Ііса Х҃а
4	585b. Въ среду сирупусною. Како подобаєть да помишляємъ да почитаемъ велики даръ б҃жи и да имаємо вѣнимание и да радиме да сѣврѣшаємъ заповеди.	205a–206a. Въ среду сирупусною како подобаєть да помишляємъ и да почитаемъ велики даръ б҃жи и да имаєме вѣнимание и да радиме да сѣврѣшаємъ заповеди.
5	586a. Въ петокъ сирни· ради въздрѣжаніе и молитва	206a–207a. Въ петокъ сирниї ради въздрѣжаніє и млїтва
6	586 Въ неделю сирупусною	207a–209a Въ неделю сирупусною
7	587a Въ среду а седмица ради сѣти постъ и чистота (<i>представлена лише вступна частина повчанья</i>)	209a–211a. Въ среду прѣва седмица
		10 повчань
8	5876 Въ среду среду посною неделю (<i>аркуш пошкоджено</i>)	224a–2256 Въ среду средопосною не(д)лю
9	588a. Въ петокъ средопосною неделю (<i>аркуш пошкоджено</i>)	2256–226a Въ петокъ средопосною не(д)лю

³ Цифрою в дужках позначається порядковий номер повчального слова Феодора Студита у списках. Тут і далі першими подаватимуться приклади зі списку НБКМ № 338, а другими – зі списку НБКМ № 1062.

цифіки тогочасної мовної ситуації [2, с. 240–263; 3; 4, с. 401–43], що знаходить своє відображення у відборі мовних елементів з арсеналу традиційних книжних засобів та живомовних інновацій. Тут зупинимося на розгляді лише тих мовних фактів, які відрізняють більш ранній список Тодора Врачанського проповідей Феодора Студита від більш пізнього.

На правописно-графічному рівні спостерігається стабільність у дотриманні орфографічних принципів, якими керувався Тодор Врачанський: практична відсутність надрядкових знаків, не використання таких літер як **ы** (на місці якого бачимо **и**), **а та ъ** (рефлексом яких виступає **е**, вкрай рідко рефлексом **а** може бути **а**, згідно з східнослов'янською орфографічною нормою, що пов'язано з впливом богослужбних друкованих книг, які потрапляли до Болгарії з цих земель і були особливо поширеними й авторитетними у XVIII ст. [9, с. 39; 10, с. 153], наприклад *чеда – чада* (6), лігатурного **оу** (пишеться лише **у**), графеми **џ, њ, Ѡ**, з'являються переважно в окремих словах іншомовного походження, а **ѡ, ѡ** – переважно на початку слова, уживання **ї** мінімізується, **ѣ** використовується для позначення числа. Пам'ятка однослова, представлений лише знак **ѣ**.

До фонетичних різночитань належать: відображення в НБКМ № 338 редукції **о** в **у** (*многу члвци – много члвци* (2), *поклонци многу творатъ – поклони много творатъ* (6), а в НБКМ № 1062 – **а в ѣ** (*на подобие – нь подобие* (2); в окремих випадках, насамперед у сполучнику **нь**, вокалізація **ѣ** в **о** за східнослов'янським зразком, наприклад: *нь ради то да се не ѡчаемъ нь да се молиме – но ради то да се не ѡчаемъ но да се молиме* (2); *но прилично естъ вамъ – нь прилично естъ вамъ* (5) або в поодиноких випадках наявність **а** на місці **ѣ**: *въ сародници свои – въ сьродници свои* (1); асиміляція дзвінких приголосних перед глухими в НБКМ № 338 (*упадоша въ мужолошки грехъ – упадоша въ мужоложъски грехъ* (2); наявність в НБКМ № 338 епентетичного **л** (*иматъ уготовлена блага – иматъ уготована блага* (4).

Однією з важливих рис морфологічної системи досліджуваних списків є варіативність граматичних форм, тобто паралельне використання книжних та народно-розмовних граем в одному і тому ж граматичному контексті. Так, у Н.в. мн. іменників чол. р. з суфіксами **-тел-**, **-ар-**, або назв осіб за приналежністю до певної спільноти чергується вживання закінчень **-и** та **-е**, характерних як для більшості болгарських діалектів, так я для писемної мови, наприклад: *християне – христи-*

яни, wskврънителе – wskврънители (1), *елине – елини; господаре – господари* (2). Варіативність закінчень спостерігається і у формах Н.в. мн. односкладових іменників чол. р. – давнього староболгарського **-и** та середньоболгарськове **-ове**: *велики грехове – велики грехи* (3).

Варіативними є також форми повних та коротких прикметників: *скоти полские – скоти полски* (4) *страшни судъ – страшній судъ*.

В обох списках домінує аналітичний спосіб вираження відношень між словами, відмінкові форми зберігаються найчастіше у стандартизованих формулах та мовних кліше, які є обов'язковою ознакою тексту релігійного дискурсу та складовою певних композиційних частин повчальних слів [8]. Однак і в одному, і в іншому рукописі зустрічаються порушення вживання відмінкових форм і їхнього неузгодження в атрибутивно-іменникових конструкціях, що свідчить про відсутність даної граматичної категорії у мовній свідомості тогочасних носіїв, порівняймо: *въ старимъ законъ – въ стари законъ* (1) (ще в староболгарський період закінчення О.в. одн. повних прикметників м'якої групи витісняє з ужитку закономірне закінчення *юемъ*, що з часом стає властивим і для прикметників твердої групи [11, с. 177]); *секира лежить при корень древо – секира лежить при корене древо* (1); *грехъ ради нашии(х) – грехъ ради наши, съ(с) славою великою – съ(с) славою велику* (3).

Артикль у рукописах практично не зустрічається. Як зазначає М.Дімітрова, «незважаючи на те, що означений артикль в історії болгарської мови сформувався відносно рано (найімовірніше у різних діалектах у різний час), упродовж багатьох століть болгарські книжники уникають його: від школи Патріарха Євфимія, у рукописах тих болгарських копіїстів, які послуговувалися ресавським правописом, до деяких книжників 1-ої половини XIX ст., як наприклад Хр. Павлович, Г. Раковський...» [2, с. 250], оскільки існувала певна мовно-літературна мембрана, своєрідне уявлення книжників про нормативність писемної мови, яка не пропускала проникнення артиклевих форм [2, с. 263]. На нашому матеріалі зустрічаються поодинокі випадки вживання означеного артикля, який Тодор Врачанський у пізнішому своєму списку не відображає, наприклад: *егда не почете поста изгнанъ бистъ – егда не почете постъ изгнанъ бистъ* (2).

Варіативними є також деякі форми парадигми особових займенників, наприклад архаїчного книжного **ми** Iос. мн. та живомовного діалектного **ниа** (*что будеме ми творити – что будемъ ниа*

творити); 3. в. мн. **ихъ** та **ги** (*и да кръщаєте ихъ – и да ги кръщаєте*) (1), а також деяких дієслівних форм. Так, у дієсловах 1 ос. мн. теп. ч. фіксуємо західноболгарське діалектне закінчення **ме** для дієслів 1-ої дієвідміни й більш давнє та книжне **мь**: *вбезъчаствуеме – вбезъчаствуемъ, можемъ исповедати – можеме исповедати* (2) *и да будемъ прости и незлобиви – и да будеме прости и незлобиви* (3); у 1. ос. одн. народну форму **знамъ** (1 дієвідміна) та форму з східнослов'янським рефлексом –у на місці ж: *не знамъ васъ – не знаю васъ* (3). Співвідношення старих та нових форм спостерігаємо у 2 та 3 ос. мн. дієслова **быти** теп. ч. (**есте – сте; су – са**) *кому есте слугували – кому сте слугували* (3); *егда прїдетъ часть да са готови – егда прїдетъ часть да су готови* (2); *не су достоини да се нарекутъ християни – не са достоини да се нарекутъ християни* (2); у 3.ос. одн. та мн. аориста та імперфекта: *егда се покаяху прие ги – егда се покаяха прие ги* (1); *имеаше мешець – имаше мешець* (5) *и ап(с)ли имяху промишление ради празникъ – и ап(с)ли имаха промишление ради празника; въси стї желлаху ради грешнимъ сп(с)ение – въси стї желлаха ради грешнимъ сп(с)ение* (5); у вживанні да-конструкції та інфінітива: *рече хъ купи потреби на празникъ или милостиня да даде на сиромаси – рече хъ купи потреби на празникъ или милостиня дати на сиромаси* (5).

Синтаксичні різночитання проявляються в альтернативності вибору між прямим та непрямим порядком слів, при чому інверсивний порядок змінює стилістичну тональність висловлювання, надаючи йому урочистості та виразнішої емоційної забарвленості: *наше сп(с)ение – сп(с)ение наше* (4), *насъ ради – ради насъ* (4).

На лексичному рівні також фіксуємо лише декілька заміні. Варіації можуть бути як між лексемами словникового фонду традиційної писемної (*вѣкуду есте – вѣгде есте* (3) або народно-розмовної мови (*и въ вгънь го поставляетъ – и въ вгънь вѣметаєт го* (4), *повеление бжїе преслушахомъ – повеление бжїе не послушахомъ* (4), так і між ними: *и ев(г)елски речи да земемъ – и ев(г)елски речи да последуемъ* (4) *и почнете яко мали дети играти – и почнете яко мали деца играти* (6).

Висновки. До наукового обігу вводиться ще один список перекладу катехізичних повчань Феодора Студита, здійсненого Йосифом Брадатим у 1740 р., – рукопис Тодора Врачанського НБКМ № 338, завершений ним у 1789 р. Досліджуваний список відображає другий, скорочений та спрощений переклад, Й. Брадатого. Зіставлення двох списків даного перекладу (НБКМ № 1062 та НБКМ № 338), часовий розрив між виконанням яких майже 30 років, виявляє точність та прецизність, з якою працював переписувач. Відмінностей між списками зафіксовано небагато. Текстологічні різночитання обмежуються обережним та акуратним додаванням або пропуском окремих слів та виразів, граматичні варіації вкладаються в межі характерного для епохи балансування між засобами традиційної писемної і живої народної мови та адекватного їх підбору. Точність списків Тодора Врачанського може сприяти реконструюванню не відкритого нині автографу Й. Брадатого, однак для встановлення його мовних особливостей необхідний ретельний всебічний аналіз усіх списків другого перекладу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Ангушева А. Особености на старобългарката литература. *История на българската средновековна литература* / съст. А. Милтенова. София: Изток-Запад, 2009. С. 18–24.
2. Ангушева-Тиханова, А., Димитрова, М. Устност, език, текст и вариации в *Словото за празници бабини* на Йосиф Брадати. *Старобългарска литература*. 2024. кн. 69–70. С. 215–284.
3. Гешев В. История на българския език: езикова структура, книжовна традиция, степен на обособеност. София: Унив-ко узд-во «Св. Кл. Охридски», 2022. 774 с.
4. Гешев В. Книжноречови стилове на българския XVIII век. *Съпоставително езиковедие*. 2008. № 3. С. 23–53.
5. Галадза Д. Святий Теодор Студит про божественну літургію і частоту евхаристії. *Наукові записки УКУ: Богослов'я*. 2021. Вип. 8. С. 89–110.
6. Іщенко Д. С. Катехізичні повчання Феодора Студита в українській рукописній збірці XVII ст. *Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae*. 1982. XXVII. С. 211–215.
7. Коцева Е. Типик. *Старобългарска литература: енциклопедичен речник* / съст. Д. Петканова. Велико Търново: Абагар, 2003. С. 511–513.
8. Кочева Е. За превръщане на граматичните архаизи в езикови формули в дамаскините от XVIII в. *Известия на Института за български език*. 1968. кн. № XVI. С. 417–423.
9. Минчева А. Езикова ситуация в българските земи през XVIII в. и Паисиевата «История славянобългарска». *Paleobulgarica*. 1982. VI, № 4. С. 37–43.

10. Минчева А. Въпроси на нормата в ранния етап на формирането на новобългарския книжовен език. *Годишник на Софийския университет "Климент Охридски". Серия : Факултет по славянски филологии за 1980.* 1985. т. 74, 3. С. 149–163.
11. Мирчев К. Историческа граматика на българския език. София : Наука и изкуство, 1978. 276 с.
12. Мочульский В. Н. Описание рукописей В. И. Григоровича. *Летопись Историко-филологического общества при Императорском Новороссийском университете.* Одесса, 1890. Вып. 1. С. 53–133.
13. Петканова-Тотева Д. Из гръцко-българските книжовни отношения през XVII–XVIII в. *Годишник на Софийския университет. Факултет по славянски филологии, за 1968 г.* София, 1969. Т. 62. С. 51–153.
14. Петков Г. Теодор Студит *Старобългарска литература: енциклопедичен речник* / съст. Д. Петканова. Велико Търново: Абагар, 2003. С. 506.
15. Райков Б. Малки приноси към историята на българската литература от епохата на прехода. *Старобългарска литература.* 1991. Кн. 25–26. С. 213–215.
16. Св. Теодор Студит – повчання монахам /религиозно издание/. Переклад Ю. Кобильника. Тернопіль: ТзОВ «Терно-граф», 2012. 632 с., іл.
17. Стоянов М., Кодов Хр. Опис на славянските ръкописи в Софийската народна библиотека. София: Държавно изд-во «Наука и изкуство», 1964. Т. 3. 500 с.
18. Стоянова Д. Ф. Щодо співжиття граматичних архаїзмів та новоболгарських інновацій у перекладі «Катехізичних повчань» Й. Брадатого та його Одеському списку. *Годишник на Софийския университет «Св. Климент Охридски». Филологически факультет.* София, 2019. Т. 104. С. 127–147.
19. Стоянова Д. Ф. Графічно-орфографічні особливості Одеського списку новоболгарського перекладу «Катехізичних повчань» Теодора Студита. *Мова.* 2022. № 38. С.21–29.
20. Стоянова Д.Ф. Морфологічні особливості іменної системи Одеського списку новоболгарського перекладу «Катехізичних повчань» Теодора Студита. *Мова.* 2023. № 39. С.44–51.
21. Стоянова Д. Ф. Nomina agentis та Nomina actoris в Одеському списку «Малого збірника повчань» Феодора Студита XVIII ст. *Мова.* 2023. № 40. С.30–38.
22. Стоянова Д.Ф. Особливості темпоральної системи одеського списку «Малого збірника повчань» Теодора Студита. *Folia Philologica.* 2023. № 5. С.46–52.
23. Христова Б. Тодор Врачански. *Старобългарска литература: енциклопедичен речник* / съст. Д. Петканова. Велико Търново: Абагар, 2003. С. 513.
24. Цонев Б. Опис на ръкописите и старопечатните книги на Народната библиотека в София. София: Държавна печатница, 1910. Т. 1. 555 с.

(FOOTNOTES)

- 1 Використовується сучасна нумерація аркушів.